

INGE LUKŠAITĖ

WPŁYW WALK RELIGIJNYCH NA DRUKARSTWO LITWY
(druga połowa XVI — pierwsza XVII w.)

1. UWAGI WSTĘPNE

Litwa w okresie feudalizmu nie stała się państwem narodowym z własnym językiem literackim¹. W ciągu kilku wieków stopniowo odbywało się wynarodowienie klasy feudalów, która częściowo stawiała się dwujęzyczną, a z czasem po większej części odstępowała od swego języka, łącznie ze zmianą jej stosunków z państwem, obyczajami, zmianą pojęcia ojczyzny. Po unii lubelskiej pod względem politycznym zachowuje się odrębność państwowa Wielkiego Księstwa Litewskiego, dalej jednak stopniowo zacieśniają się więzi kulturalne z Polską. O tym zdecydowało wiele czynników: międzynarodowa sytuacja polityczna, umocnienie się pozycji szlachty w rządzeniu państwem, jedność interesów stanowych szlachty Polski i Litwy, wspólne dla całego państwa instytucje życia politycznego, wielki też wpływ miało podporządkowanie administracyjne Kościoła Litwy archidiecezji gnieźnieńskiej.

W historiografii dość szeroko omówiono wpływ reformacji na pojawienie się pierwszych książek litewskich². Dzięki temu bowiem ruchowi wydrukowane zostały książki Marcina Mażwida w Królewcu, a katolicy przystąpili do wydawania książek na miejscu. Jednak walki religijne miały również swoje negatywne znaczenie dla rozwoju kultury litewskiej.

Wpływ reformacji na przenikanie języka i kultury polskiej do Wielkiego Księstwa Litewskiego analizowali dawniejsi historycy polscy: Aleksander Brückner, Wacław Gizbert-Studnicki, Stanisław Kot, Kazimierz Kolbuszewski³.

¹ Artykuł ten został opublikowany po litewsku w książce *Religinės kovos ir erezijos Lietuvoje*. Vilnius 1977 s. 41 - 67. Wersja polska uwzględnia nowe dane. Sródtytuły pochodzą od redakcji, która też dokonała nieznaczących skrótów tekstu.

² *Senoji lietuviška knyga*. Kaunas 1947; *Lietuvių literatūros istorija*. T. 1. Vilnius 1957; J. Lebedys: *Mikalojus Daukša*. Vilnius 1963 s. 40.

³ A. Brückner: *Literatura wyznaniowa litewska*. „Reformacja w Polsce” 2: 1922; tenże: *Z polsko-litewskich dziejów wyznaniowych*. Ibidem; W. Gizbert-Studnicki: *Stosunki polsko-litewskie w Jednocy Ewangelicko-reformowanej*

Polscy historycy okresu po II wojnie światowej⁴ analizowali całość kształt zjawisk społecznych, ideologicznych i religijnych XVI-XVII w. — walkę reformacji i kontrreformacji — podkreślając jej wpływ na kształtowanie się piśmiennictwa litewskiego. Henryk Wisner oceniając znaczenie reformacji dla kultury narodu litewskiego pisze: „Zestawienie strat i zysków kultury litewskiej spowodowanej przez ruch reformacyjny daje w ostatecznym efekcie wynik dla niej negatywny”⁵. Sprawę tę naszym zdaniem jeszcze trzeba głębiej zbadać, ale pragniemy podkreślić, że w literaturze historycznej już dawno zauważono, że walki reformacji i kontrreformacji miały dwojakie znaczenie dla kultury litewskiej: z jednej strony rozwinęły życie kulturalne, podniosły poziom oświaty, były czynnikiem sprzyjającym ukazaniu się książek w języku litewskim, pomogły w kształtowaniu się litewskiego języka literackiego, z drugiej natomiast strony sprzyjały krzewieniu się języka polskiego wśród szlachty litewskiej.

W bibliografiach książek litewskich zgromadzono sporo materiału pozwalającego na ukazanie roli druków w ogólnych procesach kultury Litwy, podejmowano w nich też próbę dokonania statystycznego przeglądu ich w XVI-XVII w.⁶ Druki w języku polskim i litewskim poddano rozległym badaniom w obrębie książki Rzeczypospolitej, z punktu widzenia kultury polskiej, uważając Litwę za prowincję kulturową Polski już przed unią lubelską⁷. Drukarstwo jako wynik wzajemnego oddziały-

na ziemiach W. Ks. Litewskiego od XVI do połowy XIX w. „Kurier Wileński” 1939 nr 63a; S. Kot: *La Réforme dans le Grand Duché de Lithuanie. Facteur d'occidentalisation culturelle*. „Bruxelles Université Libre, Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves” t. 12: 1953; K. Kolbuszewski: *Polskie piśmiennictwo reformacyjne na ziemiach dawnego W. Księstwa Litewskiego*. [W:] *Pamiętnik VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie, 17-20 września 1935 r.* Lwów 1935 s. 351.

⁴ J. Tazbir: *Rzeczpospolita i świat. Studia z dziejów kultury XVII wieku*. Wrocław 1971 (studium: *Świadomość narodowa, Polonizacja potrydenckiego katolicyzmu*); tenże: *Sarmatyzacja katolicyzmu w XVII w.* [W:] *Wiek XVII — Kontrreformacja — Barok. Prace z historii kultury*. Wrocław 1970; M. Kosman: *Polsko-litewsko-białoruskie związki wyznaniowe w dobie reformacji i kontrreformacji*. [W:] *Symposium międzynarodowej komisji studiów słowiańskich*. Kraków 1973; Tenże: *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*. Wrocław 1973 s. 19.

⁵ H. Wisner: *Reformacja a kultura narodowa: Litwa*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” t. 20: 1975 s. 78.

⁶ M. Brensztejn: *Druki litewskie. Studium historyczno-statystyczne*. Warszawa 1906; V. Biržiška: *Lietuviškų knygų istorijos bruožai*. Kaunas 1930; tenże: *Lietuvių bibliografija*. T. 1-2, Kaunas 1924 i 1926; M. Biržiška: *Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos*. T. 1-2. Kaunas 1931 i 1938; *Lietuvos TSR bibliografija*. Serija A: *Knygos lietuvių kalba*. T. 1. Vilnius 1969.

⁷ A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa i W. Krajewski: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. Z. 5: *Wielkie Księstwo Litewskie*. Wrocław 1959 (dalej: *Drukarze*); A. Kawecka-Gryczowa: *Rola dru-*

wania kulturowego rosyjsko-polsko-litewskiego analizowali radzieccy badacze drukarstwa⁸, główną uwagę poświęcając drukarniom wileńskim.

W dziedzinie badań nad drukarstwem wileńskim znaczny jest dorobek dawniejszej historiografii⁹, monografie posiadają niektóre większe drukarnie¹⁰.

W naszym artykule podejmujemy próbę analizy druków z XVI i połowy XVII w. pod względem językowym (litewskie, łacińskie, polskie, cyrylicą w cerkiewno-słowiańskim, urzędowym i białoruskim) oraz omawiamy najważniejsze tendencje w dynamice stosowania języków w drukarstwie tego czasu w Wielkim Księstwie Litewskim, traktując je jako część integralną procesów kulturalnych Litwy.

2. REFORMACJA A PIERWSZE KSIĄŻKI NA LITWIE

O języku druków XVI w. na Litwie decydowały przede wszystkim tradycje piśmiennictwa. Gdy Franciszek Skoryna założył pierwszą drukarnię w Wilnie w latach 1522 - 1523¹¹, w Wielkim Księstwie stosowano w piśmiennictwie język „słowiański”¹² i łaciński. Radzieccy lingwiści

karstwa polskiego w dobie odrodzenia. [W:] *Odrodzenie w Polsce. Materiały sesji naukowej PAN 25 - 30 października 1953 roku*. T. 4. 1956; W. Korotaj: *Rozwój piśmiennictwa polskiego od połowy XVI do końca XVII wieku*. [W:] *Wiek XVII — Kontrreformacja — Barok*. Wrocław 1970; Z. Florczak: *Udział regionów w kształtowaniu się piśmiennictwa polskiego XVI wieku. Studium z zakresu socjologii pisarstwa*. Wrocław 1967; M. B. Topolska: *Książka na Litwie i Białorusi w latach 1553 - 1660 (Analiza statystyczna)*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” t. 21: 1976.

⁸ L. I. Władimirow: *Oczerki po istorii knigi i biblioteki w Litwie do 1917 goda. Dokład o sodierżanii opublikowannych rabot predstavlennych po sowokupnosti na soiskanie uczenoj stiepeni kandidata istoriceskich nauk*. Wil'njus 1965; tenże: *Francisk Skorina — pierwopieczatnik wil'njusskij*. Wil'njus 1975; *Czetyriesta let russkogo knigopieczatanija*. Moskwa 1964; A. Anuszkin: *Na zarie knigopieczatanija w Litwie*. Wil'njus 1970; L. Vladimirovas: *Knygos istorija. Senove. Viduramžiai. Renesansas. XVI - XVII amžius*. Vilnius 1979.

⁹ J. I. Kraszewski: *Wilno od początków jego do roku 1750*. T. 4. Wilno 1842; L. Abramowicz: *Cztery wieki drukarstwa w Wilnie. 1525 - 1925*. Wilno 1925; [J. Turkowski] J. Czarnecki: *Wilno w dziejach książki polskiej*. Wilno 1928; tenże: *Rzut oka na historię książki wileńskiej*. „Przegląd Biblioteczny” R. 6: 1932; M. Łowmiańska: *Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku*. Wilno 1929.

¹⁰ I. Lappo: *K istorii russkoj staropieczati. Wilenskaja tipografija Mamoniczej*. „Sbornik Russkogo instituta w Pracie” T. 1: 1929; T. Iljaszewicz: *Drukarnia domu Mamoniczów w Wilnie (1575 - 1622)*. Wilno 1938; A. S. Ziernowa: *Tipografija Mamoniczej w Wil'nie*. „Kniha” wyp. 1: 1959; J. Petruskienė: *Vilniaus akademijos spaustuivė (1575 - 1773)*. Vilnius 1976.

¹¹ Vladimirovas, op. cit. s. 19.

¹² Dla określenia tego języka używa się także innych terminów: zachodnioruski, stary białoruski, litewsko-ruski, białorusko-rosyjski. W XVI w. język ten nazywano ruskim, rosyjskim, jednakże obrany termin — urzędowy język słowiański

białoruscy uważają pierwszy z nich od początku XVI w. za część języka białoruskiego piśmiennictwa literackiego początkowego okresu: „Ogólna ówczesna tendencja rozwojowa języka literackiego (białoruskiego) wyrażała się w stopniowym osłabieniu żywiołu cerkiewno-słowiańskiego w piśmiennictwie, przy szerokim wejściu do użytku z jednej strony środków gramatycznych i elementów leksykalnych żywego języka ludowego, a z drugiej strony z przenikaniem polonizmów gramatycznych i leksykalnych”¹³. F. Skoryna był jednym z pierwszych, który zaczął wprowadzać do piśmiennictwa elementy białoruskiego języka potocznego. Konstanty Jablonskis, analizując stosunki językowe w życiu społeczeństwa Litwy, podkreślił, że do połowy XVI w. na Litwie języki literackie różniły się od mowy potocznej¹⁴.

Miejsce łaciny w życiu kulturalnym Litwy analizowali J. Jakubowski, J. Lebedys, M. Ročka; jej rola została omówiona w historii literatury litewskiej¹⁵. Szczególnie propagowano ją w połowie XVI w., w okresie humanizmu, szerząc teorię pochodzenia Litwinów od Rzymian, gdy łacinę uważano za „niezepsuty stary język litewski”. Tradycje stosowania łaciny w administracji państwowej, życiu urzędowym i kulturalnym znajdowały odbicie także w drukarstwie XVI w.

Pierwsze pisma protestantów na Litwie były wydawane po łacinie i po litewsku. Po łacinie napisane zostały dysputy Stanisława Rapolionisa, jedna z nich o władzy papieża (*Disputationes duae, prior de ecclesia et eius notis proposita in Academia Regiomontana... 1558*), odpowiedź Mikołaja Radziwiłła Czarnego na list — oskarżenie nuncjusza papieskiego Alojzego Lipomana w książeczce *Duae epistolae... (1556)*, męza stanu i dyplomaty W. Agryppy (około 1525–1597) *Oratio funebris de... Johannis Radzivili... vita et morte... (1553)*. W połowie XVI w. po łacinie pisali przedstawiciele humanizmu, zwolennicy i przeciwnicy reformacji: Michał Litwin (Mykolas Lietuvis) — około 1550 r. *De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum*, wójt miasta Wilna Augustyn Rotundus — nie zachowana historia Litwy po łacinie, około 1560 r., *Epitome principum Lituaniae (1576)* i in.

Do połowy XVII w. łacinę uważano za oznakę wykształcenia humanistycznego i szlachectwa. Moźnowładcy Litwy w II połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. oprócz nielicznych wyjątków pisali po łacinie:

W. Ks. Litewskiego — najwyraźniej określa charakter i funkcje tego języka. Z. Zinkevičius: *Lietuvių antroponimika. Vilniaus lietuvių asmenvardžiai XVII a. pradžioje*. Vilnius 1977 s. 15.

¹³ A. I. Zurauski: *Gistorija bielarusskaj literaturnaj mowy*. T. 1. Minsk 1967 s. II, 38.

¹⁴ K. Jablonskis: *M. Mažvydo gyvenimas ir aplinka*. [W:] *Senoji lietuviška knyga* s. 99.

¹⁵ J. Jakubowski: *Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unią Lubelską*. Warszawa 1912; Lebedys, op. cit. s. 21–25; *Lietuvių literatūros istorija*. III rozdział.

Stanisław Albrycht Radziwiłł (1593 - 1656) napisał *Memoriale rerum gestarum*... 1632 - 1656 (przetłumaczone na język polski na początku XVIII w.), Jerzy Radziwiłł, biskup krakowski (1556 - 1600) — swoje wspomnienia (1556 - 1575) i opis Italii (1575), Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549 - 1616) opisał po polsku swą podróż do Jerozolimy, jednakże opis wydał w 1601 r. po łacinie i dopiero potem został on przetłumaczony na język polski¹⁶.

Wiele dzieł napisanych po łacinie drukowano za granicą, zwłaszcza w połowie XVI w., a później też możnowładcy nie zawsze polegali na umiejętnościach miejscowych drukarzy.

Język potoczny w wielu sąsiednich państwach właściwie w XVI w. stopniowo stawał się językiem piśmiennictwa państwowego. Pisząc o znaczeniu humanizmu Ilia Goleniszczew-Kutuzow podkreślił, „że w tym okresie, a zwłaszcza w drugiej połowie XVI w., ujawniła się charakterystyczna dla całej Europy Zachodniej wspólna tendencja, która powstała w Italii — łacinę stopniowo wypierały języki narodowe, które stawały się też językami literackimi”¹⁷, a gdy wkroczyła reformacja, języki narodowe zaczęto stosować także w Kościele. Reformacja przyniosła ze sobą tłumaczenie Biblii na wszystkie języki słowiańskie¹⁸. W tym samym okresie także mogła powstać kwestia, w jakim języku będą się ukazywać druki na terytorium Wielkiego Księstwa.

W Polsce w XVI w. język narodowy obok łaciny stał się językiem panującym w instytucjach państwowych, jednakże w drukarstwie konkurował z łaciną. Badając statystykę regionów Polski, w których pisało po łacinie i po polsku, Zofia Florczak doszła do wniosku, że charakterystyczne wówczas było przechodzenie do języka polskiego, co ujawniło się zwłaszcza w drugiej połowie stulecia: najwięcej pisarzy używających języka polskiego urodziło się w latach 1525 - 1550, a więc pisali oni w II połowie XVI w. Do samego końca XVI w. liczba piszących po polsku nieznacznie przewyższała liczbę piszących po łacinie. Nieco większą przewagę języka polskiego zauważa wśród autorów urodzonych w latach 1550 - 1575¹⁹.

Podobne wahania między łaciną i językiem niemieckim miały miejsce także w drukarstwie w Niemczech. Plastycznie widać to ze sporządzonej przez F. Kappa statystyki wydawniczej lat 1564 - 1765, ukazującej stosunek między językiem niemieckim i łaciną w drukach protestantów i katolików oraz w poszczególnych dziedzinach nauki. Dane F.

¹⁶ J. Czubek: *Peregrynacja do Ziemi Świętej*. „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce” t. 15: 1925.

¹⁷ I. N. Goleniszczew-Kutuzow: *Ital'janskoje wozroždienie i sławjanskie litieratury XV - XVI wiekow*. Moskwa 1963 s. 165.

¹⁸ K. Marks: *Pis'mo F. Engel'su iz Londona w Manczester 5 III 1856*. [W:] K. Marks i F. Engel's: *Soczinienija*. Wyd. 2. Moskwa 1962 s. 18.

¹⁹ Florczak, *op. cit.* s. 165.

Kappa wskazują, że przez dłuższy czas język niemiecki był stosowany obok łaciny. Jednakże po niemiecku przez cały czas wydawano prawie o połowę mniej niż po łacinie, liczba druków niemieckich przekroczyła liczbę łacińskich tylko w latach 1680 - 1695, a w latach 1695 - 1715 wydano już dwa razy więcej książek po niemiecku niż po łacinie. Język niemiecki w latach 1565 - 1768 przeważał w dziełach teologów protestanckich, podczas gdy łacina była językiem dzieł teologii katolickiej, prawa, medycyny, filozofii i poezji aż do lat 1680 - 1695²⁰.

Po zamknięciu drukarni F. Skoryny nie mamy wiadomości o typografach lat 1525 - 1575 w Wilnie, a także na całej Litwie. Ale ze wzrostem ruchu reformacyjnego w latach 1525 - 1575/80 powstały dwa ogniska drukarstwa, które służyły społeczeństwu Wielkiego Księstwa: w sąsiednim księstwie pruskim — w Królewcu, gdzie drukowano książki litewskie, oraz w majątkach możnowładców na ziemiach białoruskich.

Powstanie drukarni w majątkach magnatów wiąże się z walką ideologiczną — która zaostrzyła się w toku starań o unię lubelską — i z reformacją²¹. Wszystkie działające wtedy drukarnie, z wyjątkiem jednej w Zabłudowie, która drukowała prawosławną literaturę w języku cer-

Tabela 1. Podział produkcji drukarni Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1553 - 1580 według języków²²

Drukarnia	cyrylica ^a	łacina	polski
M. Radziwiłła w Brześciu (1553 - 1567?)			
C. Bazylika (1569 - 1570?) ^d	—	—	39
M. Kawieczńskiego w Nieświeżu (1562 - 1572) ^d	2	1	9
w Zasławiu (1571 - 1572)	—	—	1
W. Ciapińskiego (1565? - 1604?)	1	—	—
W Zabłudowie (1568 - 1570)	2	—	—
J. Kiszki w Węgrowie (1570) ^b	—	—	3
J. Kiszki w Łosku (1574, 1576 - 1580) ^{c,d}	—	5	6
Ogółem	5	6	58

²⁰ F. Kapp: *Geschichte des Deutschen Buchhandels bis in das siebzehnte Jahrhundert*. Leipzig 1886 s. 792 - 809.

²¹ L. V. Vladimirov: *Oczerki po istorii knigi* s. 20.

²² Tabela ułożona na podstawie książki *Drukarze...*

^a Cyrylicą drukowano książki w cerkiewnym słowiańskim, urzędowym W. K. Litewskiego, białoruskim, ukraińskim.

^b Węgrów po unii lubelskiej należał do Polski, ale wskazany jest w tabeli, był bowiem posiadłością J. Kiszki.

^c Drukarnia ta kontynuowała pracę przy F. Bolemiowskim w 1586 - 1589?, wydano 3 książki po łacinie i prawdopodobnie 1 polską.

^d Dane u Topolskiej (*op. cit.*) różnią się: drukarni w Nieświeżu przypisuje ona jeszcze 2 książki, drukarni Kiszki w Łosku — jeszcze 5 książek, dla drukarni Radziwiłła w Brześciu podaje o 3 mniej. Z danych Topolskiej nie skorzystano, ponieważ nie wskazano języka druków.

kiewnym, były protestanckie. Żadna z nich nie drukowała literatury katolickiej.

Pierwsza drukarnia protestancka na Litwie zaczęła działać w Brześciu Litewskim w latach 1553 - 1554, zorganizowana i utrzymywana przez Mikołaja Radziwiłła Czarnego. Jak przypuszcza się, funkcję drukarza objął przybyły z Krakowa luteranin Bernard Wojewódka. Drukarnia ta z przerwami działała do śmierci Mikołaja Radziwiłła Czarnego w 1565 r., a od 1569 r. występowała pod firmą Cypriana Bazylika. Wszystkie inne, z wyjątkiem drukarni bojara Wasyla Ciapińskiego (1565? - 1604), także powstały w majątkach magnatów: w Nieświeżu (u administratorów M. Radziwiłła Czarnego Kawieczynskich 1562 - 1572), w Zasławiu (u kasztelana mińskiego Jana Hlebowicza), w Łosku (u starosty wileńskiego Jana Kiszki 1573 - 1589?), w Zabłudowie (u Jana Chodkiewicza 1568 - 1570), w Węgrowie (u Jana Kiszki 1570).

W latach 1553 - 1575/80 w drukarniach dworskich obok łaciny i kościelnego języka słowiańskiego zaczęto stosować potoczny — białoruski i polski. Najwięcej książek wydano w języku polskim. Według danych A. Kaweckiej-Gryczowej w drukach Polski szeroko jeszcze stosowano łacinę, ale w protestanckich drukarniach magnatów dominowała polszczyzna, np. w Brześciu książki w języku polskim stanowiły 100%, w Łosku i Nieświeżu około 50%²³.

Reformacja przyczyniła się do tego, że potocznego języka białoruskiego zaczęto używać w drukach: w Nieświeżu u Kawieczynskich ukazały się 2 książki przygotowane przez Szymona Budnego, w których kontynuował on zapoczątkowane przez F. Skorynę zbliżenie cerkiewnego języka słowiańskiego do języka białoruskiego. Ten proces zakończył Wasyl Ciapiński drukując tłumaczenie Ewangelii (około 1580)²⁴. Tłumaczenia dowodzą, że białoruski język literacki uważano za samodzielny system językowy (równolegle podane są teksty w cerkiewnym języku słowiańskim i białoruskim). Te druki były protestanckie. Tymczasem prawosławni ortodoksi uważali stosowanie języka ludu w książkach kościelnych za źródło wszystkich „herezji” i używali cerkiewnego języka słowiańskiego (książki Iwana i Piotra Mścisławca w Zabłudowie 1568 - 1570)²⁵.

O języku druków owego okresu decydowały: wola mecenasów piśmiennictwa, cele stawiane przez redaktorów i drukarzy, przynależność narodowa i kulturowa tych ostatnich, usytuowanie oficyn na ziemiach

²³ Kawecka-Gryczowa: *Rola drukarstwa polskiego* s. 489.

²⁴ Żurauski, *op. cit.* s. 201, 226. Inny pogląd głosi, że proces formowania się języka literackiego białoruskiego na podstawie potocznego języka zaczyna się dopiero w XVII w. W. I. Borkowski, P. S. Kuzniecowa: *Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka*. Moskwa 1965 s. 31.

²⁵ M. Gębarowicz: *Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1569 - 1583 na tle epoki*. „Roczniki Biblioteczne” R. 13: 1969 z. 3/4 s. 406.

białoruskich, adresat — cała szlachta państwa litewsko-polskiego, którą łączyły wspólne dążenia społeczne i polityczne. Te wszystkie czynniki sprzyjały rozpowszechnieniu się języka polskiego w drukarstwie kościoła reformowanego i arianckiego.

Zmniejszała się rola łaciny w kościele protestanckim, bowiem zgodnie z tradycją uważano łacinę za język teologów katolickich. Starano się całą literaturę teologiczną zbliżyć do czytelnika i drukować w języku potocznym. Dla Litwinów miał to być język polski.

O celach mecenasów drukarstwa, redaktorów i drukarzy można sądzić z charakteru ówczesnych druków.

Drukarnia w Brześciu była pierwszą drukarnią protestancką na terytorium Litwy i Polski. W pierwszym roku jej działalności wydrukowano tłumaczenia katechizmu Brentza i Lutra — były to pierwsze druki polskie w Wielkim Księstwie. Drukarnia w Brześciu wydała książki dla kościoła kalwińskiego: wyznanie wiary wileńskiego kościoła reformowanego w 1559 r., kancjonał Jana Zaremby w 1558 r. (Stanisław Kot określał ten jego kancjonał jako pierwszy polski kancjonał protestancki²⁶), kancjonał Szymona Budnego, Tomasza Falkoniusa i Marcina Czechowica w 1563 r.

Oprócz książek dla Kościoła protestanckiego drukowano literaturę polemiczną, która była ważnym orężem ideologicznym. Jedną z przyczyn powstania wymienionych drukarni była właśnie polemika religijna. W latach 1553 - 1575/80 wydrukowane zostały książki arianina Piotra z Goniądza, w których propagował on idee dyteizmu i chrztu dorosłych, polemizując z Kalwinem; polemika Szymona Budnego i jego tłumaczenia Biblii, którą interpretując wyłuszczył swoje radykalne poglądy antytrynitarские, negując boskie pochodzenie Chrystusa. Daniel Łęczycki drukował polemiczne i apologetyczne książki ideologa antytrynitarского z Małopolski Grzegorza Pawła (6 w języku polskim i 1 po łacinie). Książki te odzwierciedlały walkę wśród zwolenników reformacji, odegrały niemałą rolę w powstaniu w jej łonie odłamów: do 7 dziesięciolecia XVI w. spośród kalwinów wyodrębnili się Bracia Litewscy — arianie oraz Kościół ewangelicko-reformowany^{26a}.

W drukarni brzeskiej w 1563 r. wydrukowano Biblię nazwaną od miejsca wydania brzeską lub radziwiłłowską — od nazwiska mecenas.

²⁶ S. Kot: *Kancjonał brzeski Jana Zaremby*. „Reformacja w Polsce” t. 5/10; 1937 - 1939 s. 449.

^{26a} W historiografii polskiej używa się określeń: arianie — antytrynitarze — Bracia Polscy, a także „zbór mniejszy”, zarówno w odniesieniu do Korony jak i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przeciwnicy stosowali wobec nich rozpowszechnione epitety, polemicy z różnych obozów na ogół zwali „nowokrzczeńcami”. Kalwini po rozłamie tworzyli „zbór większy”, ich Kościół to Jednota Ewangelicko-Reformowana. W tekście artykułu dodaliśmy polską formę nazwisk i imion powsechnie znanych osób, litewską pozostawiając w nawiasie obok (przyp. red.).

To tłumaczenie na język polski finansował bowiem M. Radziwiłł Czarny, utrzymując na swoim dworze tłumaczy przybyłych z Małopolski. Trzeba się zgodzić z H. Wisnerem, że ogłoszenie jej oznaczało rezygnację przez magnatów z osobnego litewskiego programu kulturalnego²⁷, można jednak mieć wątpliwości, czy literatura ta odzwierciedlała stosunki językowe istniejące na Litwie. Choć Radziwiłł poczynił krok ku integracji kulturowej w kierunku Polski, w tym samym jednak czasie popierał on samodzielność państwową Wielkiego Księstwa Litewskiego. Nie przypadkowo w tej samej drukarni wydano w 1564 r. *Rozmowę Polaka z Litwinem*, w której broni się państwowość Wielkiego Księstwa.

Magnaci litewscy w owym czasie nie widzieli jeszcze potrzeby krzewienia idei reformacji wśród ludu, dążyli natomiast do zdobycia jak najszerszego terytorium społecznego oddziaływania nie tylko w granicach swego państwa, pragnęli także przemówić do szlachty sąsiedniej Polski, po unii lubelskiej zaś — do całej Rzeczypospolitej. Można się zgodzić ze zdaniem M. Kosmana i J. Jurginisa, że mogli oni mieć daleko sięgające cele — na podstawie jednej religii zjednoczyć narody zamieszkujące w Polsce i Wielkim Księstwie²⁸. Mecenasi opiekowali się drukarzami publikującymi w języku polskim, który nie był trudny do zrozumienia dla wszystkich mieszkańców ziem słowiańskich Wielkiego Księstwa, Litwini zaś stanowili tylko część mieszkańców państwa. Na wybór języka niewątpliwie miało wpływ również to, że brakowało drukarzy miejscowych, pochodzących zwłaszcza z Litwy.

Wielkie znaczenie dla krzewienia języka polskiego w drukach owych czasów miała imigracja drukarzy i autorów z Polski, którzy szukali obróńców przed prześladowaniami Kościoła katolickiego²⁹. Jak zauważa M. Kosman, przybywali oni na Litwę dlatego, że w Polsce istniała większa konkurencja, a magnaci polscy nie przeznaczali tak wielkich funduszy do dyspozycji protestantów³⁰. Magnaci Litwy mieli dla działaczy kultury przybyłych z Polski podobne znaczenie, jak Albrecht Hohenzollern w Księstwie Pruskim dla protestantów litewskich — M. Mażwida, S. Rapolionisa i innych. W latach 1553-1575/80 większość drukarzy przybyła z Polski: Bernard Wojewódka, Stanisław Murmelius, Cyprian Bazylik, Daniel Łęczycki. Ten ostatni nie przerwał kontaktów z protes-

²⁷ Wisner, *op. cit.* s. 75.

²⁸ Kosman: *Reformacja i kontrreformacja* s. 65, 87; J. Jurginis: *Socialiniai ir politiniai lietuvų raštijos pagrindai XVI-XVIII amžiais*. „Lietuvos TSR Mosklų akademijos darbai“ A serija 4: 1975 s. 100.

²⁹ Na przykład S. Zacjusz w 1550 r. został ekskomunikowany w Polsce i ratował się u M. Radziwiłła Czarnego w Litwie, gdzie został pierwszym superintendentem kalwinów wileńskich. M. Ročka: *W. I. Agripa — kultūros veikejas ir literatas*. „Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Literatura“ t. 10: 1967 s. 51.

³⁰ Kosman: *Reformacja i kontrreformacja* s. 56.

tantami Małopolski i drukował ich książki. Z innych stron pochodził Iwan Fedorow, który przybył z Moskwy do Zabłudowa na dwór J. Chodkiewicza.

Miejscowego pochodzenia byli Piotr Timofiejew Mścislawiec i bojar białoruski Wasyl Ciapiński, jednakże nie drukowali oni w języku polskim. W owym czasie nie było jeszcze ani jednego drukarza pochodzącego z Litwy właściwej.

3. JĘZYK DRUKÓW W ŚWIETLE STATYSTYKI

Już w połowie XVI w. ukazały się owoce pracy pierwszych protestantów-luteranów na Litwie — książki w języku litewskim. Nie powinien nas wprowadzić w błąd fakt, że prace M. Mażwida, A. Kulwiecia, S. Rapolionisa, J. Zabłockiego, B. Vilentasa były drukowane w Królewcu. Wszyscy pochodzili z Wielkiego Księstwa, tutaj też dojrziała sprawa przygotowania druków w języku litewskim, ukształtowały się ich idee. Jak utrzymuje K. Jablonskis, „dwie były przyczyny ukazania się *Katechnizmu* Mażwida: powstanie wspólnego języka Litwinów na Wielkiej Litwie i ukształtowanie się tam inteligencji używającej tego języka w piśmie”³¹.

Słabością pierwszej fali ruchu reformacyjnego było to, że idee luterzańskie w drugiej ćwierci XVI w. nie znalazły jeszcze wśród mieszczan wileńskich szerokiego oddźwięku, spotkała się zaś z potępieniem ze strony wielkiego księcia i Kościoła katolickiego; zmusiło to wspomnianych innowierców do opuszczenia ojczyzny. W tym samym czasie, gdy pierwsi luteranie Litwy zmuszeni byli do emigracji, do Wielkiego Księstwa przybyło niemało drukarzy z Polski, a narodowość ich w niemałym stopniu decydowała o wyborze języka druków.

Język polski druków z punktu widzenia statystycznego analizowała Z. Florczak³². Ustaliła ona stosunek ilościowy między typografami miejscowymi i przybyłymi z Polski, obejmując tylko literaturę XV w. Autorka ta analizuje nie książki, lecz osoby. Recenzenci słusznie zauważają, że w statystyce jej nie została odzwierciedlona Litwa³³. Przytoczone dane pozwalają jednak dostrzec stosunek między organizatorami wydawnictw a językiem druków.

Z. Florczak ułożyła tabelę osób pochodzących z Wielkiego Księstwa, które pisały po polsku, po polsku i po łacinie (z przewagą książek w języku polskim), po łacinie i po polsku (z przewagą książek po łacinie), i po łacinie. Do jej danych dodamy statystykę piszących po litewsku według danych *Bibliografii Litewskiej SRR* t. 1.

³¹ K. Jablonskis: *Lietuvių kultūra ir jos veikejai*. Vilnius 1973 s. 36.

³² Florczak, *op. cit.* s. 121.

³³ Rec. H. Rutkowski: „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 14: 1969 s. 224.

Tabela 2. Pisarze³⁴ pochodzący z Wielkiego Księstwa Litewskiego, drukujący w XVI w. po litewsku, po łacinie i po polsku

Okres	litewski ^a	łacina	łacina-polski	polski-lacina	polski
I ur. do 1500 r.	—	1 ^b	—	—	—
II ur. 1500 - 1525	2	1	—	—	—
III ur. 1525 - 1550	2	3	—	1	3
IV ur. 1550 - 1575	2	4	2	1	13
Ogółem	6	9	2	2	16

Z ujętych w tabeli 2 danych wynika, że pierwsi wydawcy książek w Litwie korzystali z języka litewskiego, tegoż i łacińskiego, a polski w drukach na pierwszym etapie rozpowszechniali przybysze z Korony i dopiero później, w ostatnim ćwierćwieczu XVI w., ukazały się książki w tym języku wydane przez osoby miejscowe.

Liczbę autorów piszących po litewsku w XVI w. pomniejszała ta okoliczność, że książki w tym języku w owym czasie z trudem znajdowały mecenasów; niemało dzieł pozostało w rękopisach, a autorzy manuskryptów nie trafili do powyższej statystyki. Nie odzwierciedla ona też społecznego znaczenia wydanych dzieł, liczby druków (zarówno pisarzy, którzy wydali jedną lub kilkanaście książek), ani wydawców książek drukowanych cyrylicą, gdyż brak jest obecnie danych do uzupełnienia tablicy.

³⁴ Za pisarza uważano osobę, która opracowała, przetłumaczyła lub napisała książkę. Z. Florczak przyjmuje granice Wielkiego Księstwa ustalone w 1569 r., uważa Sz. Budnego za pochodzącego z Mazowsza i dlatego nie zalicza go do pisarzy litewskich. Chociaż Polesie do unii lubelskiej należało do Litwy, autorka wyodrębnia je jako osobny region i jego pisarzy nie zalicza do litewskich.

a Do II okresu zalicza tych pisarzy, którzy przygotowali książki po litewsku: Vilentas (około 1525 - 1587) i M. Mażwid (około 1520 - 1563). Wiadomo, że Vilentas był cioteczynym bratem M. Mażwida, a zdaniem K. Jablonskisa i Z. Zinkevičiūsa M. Mażwid pochodził ze Żmudzinów (Jablonskis: *Lietuvių kultūra ir jos veikėjai* s. 25; Z. Zinkevičius: *Woher stammte der Autor des ersten litauischen Bücher?* „Zeitschrift für Slavistik“ t. 23: 1978 z. 5). Do III okresu — S. Vaišnoras (około 1545 - 1600) z Wornii i M. Daukša (1527 [1538] - 1613); do IV okresu — J. Morkunas (około 1550 do 1611) i M. Pietkiewicz (około 1550 - 1608). Do tej statystyki nie trafił A. Kulvieč (1510 - 1545), który tłumaczył pieśni z *Psalterza Dawida* (nie wydrukowane); S. Rapolionis został zaliczony do piszących po łacinie, a J. Zabłockis w ogóle nie został uwzględniony, ponieważ tłumaczone przez niego pieśni zostały wydrukowane nie w osobnym wydaniu, lecz weszły do książki M. Mażwida *Giesmės Krikščioniškos* w 1570 r. Chociaż połowa tych pisarzy drukowała w Prusach, a nie na Litwie, obejmuje się ich statystyką, stosując zasadę Z. Florczak.

b Wnosi się poprawkę do liczby pisarzy I i II okresu, którzy pisali po łacinie, gdyż Florczak mylnie zaliczyła S. Rapolionisa do urodzonych w II okresie, nie ma go wśród piszących po łacinie w I okresie, a w II — 2.

Według obliczeń Z. Florczak do Wielkiego Księstwa przybyła z Polski szukając protektorów i funduszków następująca liczba pisarzy ³⁵:

Z Wielkopolski w	II - IV okresie ^a urodz.	— 15
z Małopolski	I - IV	— 9
z Mazowsza	II - IV	— 11
z ziem ruskich Korony	III - IV	— 3
Ogółem		38

W ostatnim ćwierćwieczu XVI w. Wilno stało się stosunkowo szybko wielkim ośrodkiem drukarstwa. Jedną z przyczyn tego zjawiska było, że właśnie tam toczyła się szczególnie zaciepła walka reformacji i kontrreformacji. W 1575 r. ukazały się pierwsze wydawnictwa Mamoniczów, w tym samym roku utworzona została drukarnia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła. Wszystkie oficyny wileńskie tego okresu można podzielić na dwie podstawowe grupy: związane z instytucjami państwowymi i kościelnymi oraz dochodowe drukarnie mieszczan.

Do pierwszej grupy zaliczamy drukarnię M. K. Radziwiłła (1575 - 1585), przekazaną następnie Akademii Wileńskiej (1596? - 1610, 1615? — początek XVIII w.), drukarnię Kościoła reformowanego (1592), która zdaniem A. Kaweckiej-Gryczowej ³⁶ działała pod nazwiskami Daniela Łęczyckiego (1580/81 - 1591), Mikołaja^a Radziwiłła Rudego (1582), Jana Glebowicza (1584 - 1587), Andrzeja Wolana (1591), Jakuba Morkunasa (1592 - 1607?). Bardzo blisko była z nią związana drukarnia Melchiora Pietkiewicza (Merkelis Petkevicius) — 1598.

Do drugiej grupy należały drukarnie Jana i Józefa Karcanów (1580 - 1620), Salomona i Ulryka Sultzerów (1596 - 1603), Daniela Łęczyckiego (1594 - 1600) i nadto kilka drobnych. Osobno należy wspomnieć oficynę Mamoniczów (1574 - 1624), której organizatorami i właścicielami byli mieszczanie i prowadzili ją kierując się zasadami handlowymi, ale była ona uważana za oficjalną według ustaw Wielkiego Księstwa.

W oficynach tych drukowano po litewsku, łacinie, rusku i polsku, kilka książek wydano w języku włoskim, niemieckim, greckim. W końcu XVI w. i w pierwszej połowie XVII w. potężni panowie protestanccy stwarzali bazę materialną, m. in. dla właścicieli drukarni. Niektóre z nich w okresie do 1655 r. działały bezpośrednio na dworach magnackich. Jednakże produkcja tych ostatnich była stosunkowo niewielka: 83,5% wszystkich druków Wielkiego Księstwa Litewskiego owego okresu stanowiły bowiem książki wileńskie ³⁷.

W jakim stopniu walki religijne wpływały na stosunki językowe, możemy określić na podstawie statystyki druków wileńskich ogłoszonych

³⁵ Florczak, *op. cit.* s. 127.

^a Podział przedstawicieli drukarstwa według okresów zob. na tabeli 2.

³⁶ Drukarze s. 264.

³⁷ Topolska, *op. cit.* s. 150.

Tabela 3. Publikacje drukarni w Wilnie i Kiejdanach w językach litewskim, po łacinie, w języku polskim i cyrylicą w latach 1575 - 1655

Nr	Drukarnia	1575 - 1580				1581 - 1590				1591 - 1600				1601 - 1610				1611 - 1620				1621 - 1630				1631 - 1640				1641 - 1660				1651 - 1655				Nie ustalona data			
		litewski	łacina	polski	cyrylica	litewski	łacina	polski	cyrylica	litewski	łacina	polski	cyrylica	litewski	łacina	polski	cyrylica	litewski	łacina	pol ki	cyrylica	litewski	łacina	polski	cyrylica	litewski	łacina	polski	cyrylica	litewski	łacina	polski	cyrylica	litewski	łacina	polski	cyrylica				
1	Mamoniczów ¹ (1574 - 1623)	—	—	—	3	—	—	2	13 ^a	—	—	8 ^b	24	—	—	9 ^c	10	—	—	29	7	—	—	11	1													2 ^d			
2	M. K. Radziwiłła Akademii ² (1575 - 1805)	—	26	3	—	—	33	8	—	3	27	29	—	1	22	7	—	1 ^a	19	6	—	3 ^b	31	29	—	4	81	52	—	4	100	60	—	—	27	16	—		10	9	
3	Jana Karcana ³ (1580 - 1611)																																								
	Józefa (1611 - 1620)	—	—	3	—	—	22	14	—	—	8	23	—	—	9	17	—	—	19	26	—																				
4	Prawosławnego Bractwa Św. Ducha w Wilnie (1595/96 - - 1610, 1611 - 1619 - - 1749?) ⁴					—	—	—	2 ^a	—	—	1	7 ^b	—	—	2	2	—	—	1	10	—	—	6	6	—	—	7	19	—	—	—	10	—	—	—	7			3	
5	Reformowanych ewan- gelików (1580/81 - - 1609) ⁵					1 ^a	8 ^b	2	—	1	4	9	—	—	—	4 ^c																							1		
6	Daniela Łęczyckiego (1594 - 1600)									—	1	4	—																												
7	S. i U. Sultzerów (1596 - 1603)									—	8	—	—	—	2	—	—																								
						1	—	1	—																																
8	M. Petkevičiusa (1598)																																								
9	P. Blastusa Kmity (1611 - 1612)																	—	5	—	—																				
10	Gimnazjum ref.—ew. w Kiejdanach (1651 - 1655) ⁶																																								
	Ogółem	—	26	6	3	1	63	26	15	5	48	85	31	1	33	39	12	1	43	62	17	3	31	46	7	4	81	59	19	4	100	60	10	3	27	17	7	—	10	12	3

Uwagi:

¹ Liczba książek wydanych cyrylicą drukarni Mamoniczów została obliczona na podstawie danych A. Ziernowej, a polskich według L. Abramowicza, T. Iljaszewicza i A. Anuszki (Garmonija al'bo... — około 1608 r. — zalicza się do książek rosyjskich).

² Dla zwięzłości wydrukowane przez W. Haraburdę książki lub przypisywane mu 2 książki: *Evangelie učitel'noe, Oktoich* 1580-1882 zalicza się do liczby druków Mamoniczów. Grupując książki według dziesięciolecia, przy tych, które są datowane w okresie kilku lat, przyjmuje się wcześniejszą datę.

³ A. Anuszkin uzupełniając dane o drukarniach w okresie 1575-1600 według L. Abramowicza i T. Iljaszewicza, nie wciągnął do statystyki znanego mu S. Kolałkowskiego *Cathemerinon księstwa słuckiego*... 1593.

⁴ Do książek wydanych w latach 1601-1610 zalicza się J. Pocięja *O przywilejach*... (bez miejsca i daty wydania).

⁵ Opierając się na domysle A. Anuszki (s. 73) dwie książki *Zmartwychwstałe Nalewayki*... i J. Masłowskiego *Nagroda za kazanie*... z nieznanymi datami wydania i nie wskazanymi drukarniami zalicza się do wydań Mamoniczów.

⁶ Wydawnictwa drukarni Akademii omawia się razem z książkami drukarni M. K. Radziwiłła (1575-1586), gdyż od momentu powstania faktycznie kierowali nią jezuiti. Mieszane pod względem językowym książki, jeżeli znajduje się w nich tekst łaciński, zaliczone zostały do książek łacińskich, wśród nich jest 10 z tekstami litewskimi: 1589, 1616, 1630, 1633, 1641, 1647, 1648, 1653, 1654, 4 z polskimi tekstami, 1 z greckim, wśród polskich jest 1 z tekstem litewskim (1634). Książki litewskie z równoległym tekstem w języku polskim uważa się za litewskie.

^a Za datę wydania po raz pierwszy słownika K. Szirwyda przyjmuje się 1620 r. Zob. K. Pakalika: *Apie defektini trikalbi K. Sirvydo zodina*. „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai” Serija A t. 4: 1973 s. 140.

^b K. Szyrwida *Punkty kazań*... z 1629 r. prawdopodobnie w dwóch wydaniach uważa się za jedną książkę.

^c Do tej tabeli nie zalicza się edycji J. Karcana z lat 1576-1580 wydanych w drukarni dworu J. Kiszki w Łosku.

^d Nie zostało ustalone, kiedy zaczęła działalność drukarnia tego bractwa — w 1586 r. czy 1596 r.; ponieważ druki filii drukarni Bractwa Wileńskiego, która działała w Jewiu, przede wszystkim były przeznaczone dla prawosławnych, publikacje te z lat 1611-1655 oblicza się wspólnie jako wydawnictwa Bractwa Wileńskiego i jego klasztoru.

^e Nie zostało wyjaśnione, czy druki z 1586 r. *Margarit* i *Czin Wilniskogo bractwa* zostały wydane przez drukarnię tego bractwa. Według A. Ziernowej, która nie przypisuje ich drukarni Mamoniczów, w tabeli są one zaliczane jako druki Wileńskiego Bractwa Prawosławnego. Badacze nie są zgodni co do daty wznowienia drukarni Bractwa Wileńskiego: L. Abramowicz i A. Ziernowa przyjmują 1620 r., A. Anuszkin i A. Kawecka-Gryczowa — 1615 r., L. Vladimirovas (*Knygos istorija*... s. 504) przyjmuje 1619 i tę datę uważa się za datę wznowienia.

^f K. Filaleta (M. Broniewskiego) *Apokrysis*... z 1597 r., na podstawie danych

J. Isajewicza, nie jest zaliczane do wydań drukarni bractwa. J. D. Isajewicz: *Rol bratstwa w izdani i rasprostraneni knig na Ukrainie i Bielorusii (koniec XVI - XVIII w.)*. „Kniga i Grafika” 1972 s. 130.

^g Wydawnictwa drukarni Wileńskiego Kościoła Reformowanego z 1592, Daniela Łęczyckiego 1580/81-1591, A. Wolana 1591, J. Morkunasa 1592-1607 w tabeli połączone zostały umowną nazwą „Drukarnia Wileńskiego Kościoła Reformowanego”.

^h Zalicza się nie zachowane tłumaczenie katechizmu P. Kaniziusa na język litewski z 1585 r., jak się przypuszcza wydrukowane przez Daniela Łęczyckiego; wydane w 1585 r. tłumaczenia tego samego katechizmu na język łotewski i białoruski, a może też na estoński, nie zostały zaliczone do statystyki.

ⁱ Statystyka autorki artykułu z 1977 r. została uzupełniona 2 penegirykami łacińskimi.

^j Do druków wileńskich zalicza się 2 wydawnictwa J. Morkunasa, chociaż zaznaczono, że zostały one ogłoszone w 1605 r. w Żemiai i w 1605 lub 1604 r. w Upicie, gdyż dotychczas nie znaleziono tych książek, nie ma zaś faktycznego materiału wskazującego, że w tych dworach były drukarnie. W wersji litewskiej niniejszego artykułu należy sprostować omyłkę korekty: w okresie 1601-1610 4 książki po łacinie, a mają być 4 książki polskie.

THE HISTORY OF THE
CITY OF BOSTON

CHAPTER I.	1
CHAPTER II.	10
CHAPTER III.	20
CHAPTER IV.	30
CHAPTER V.	40
CHAPTER VI.	50
CHAPTER VII.	60
CHAPTER VIII.	70
CHAPTER IX.	80
CHAPTER X.	90
CHAPTER XI.	100
CHAPTER XII.	110
CHAPTER XIII.	120
CHAPTER XIV.	130
CHAPTER XV.	140
CHAPTER XVI.	150
CHAPTER XVII.	160
CHAPTER XVIII.	170
CHAPTER XIX.	180
CHAPTER XX.	190
CHAPTER XXI.	200
CHAPTER XXII.	210
CHAPTER XXIII.	220
CHAPTER XXIV.	230
CHAPTER XXV.	240
CHAPTER XXVI.	250
CHAPTER XXVII.	260
CHAPTER XXVIII.	270
CHAPTER XXIX.	280
CHAPTER XXX.	290
CHAPTER XXXI.	300
CHAPTER XXXII.	310
CHAPTER XXXIII.	320
CHAPTER XXXIV.	330
CHAPTER XXXV.	340
CHAPTER XXXVI.	350
CHAPTER XXXVII.	360
CHAPTER XXXVIII.	370
CHAPTER XXXIX.	380
CHAPTER XL.	390
CHAPTER XLI.	400
CHAPTER XLII.	410
CHAPTER XLIII.	420
CHAPTER XLIV.	430
CHAPTER XLV.	440
CHAPTER XLVI.	450
CHAPTER XLVII.	460
CHAPTER XLVIII.	470
CHAPTER XLIX.	480
CHAPTER L.	490
CHAPTER LI.	500
CHAPTER LII.	510
CHAPTER LIII.	520
CHAPTER LIV.	530
CHAPTER LV.	540
CHAPTER LVI.	550
CHAPTER LVII.	560
CHAPTER LVIII.	570
CHAPTER LIX.	580
CHAPTER LX.	590
CHAPTER LXI.	600
CHAPTER LXII.	610
CHAPTER LXIII.	620
CHAPTER LXIV.	630
CHAPTER LXV.	640
CHAPTER LXVI.	650
CHAPTER LXVII.	660
CHAPTER LXVIII.	670
CHAPTER LXIX.	680
CHAPTER LXX.	690
CHAPTER LXXI.	700
CHAPTER LXXII.	710
CHAPTER LXXIII.	720
CHAPTER LXXIV.	730
CHAPTER LXXV.	740
CHAPTER LXXVI.	750
CHAPTER LXXVII.	760
CHAPTER LXXVIII.	770
CHAPTER LXXIX.	780
CHAPTER LXXX.	790
CHAPTER LXXXI.	800
CHAPTER LXXXII.	810
CHAPTER LXXXIII.	820
CHAPTER LXXXIV.	830
CHAPTER LXXXV.	840
CHAPTER LXXXVI.	850
CHAPTER LXXXVII.	860
CHAPTER LXXXVIII.	870
CHAPTER LXXXIX.	880
CHAPTER LXXXX.	890
CHAPTER LXXXXI.	900
CHAPTER LXXXXII.	910
CHAPTER LXXXXIII.	920
CHAPTER LXXXXIV.	930
CHAPTER LXXXXV.	940
CHAPTER LXXXXVI.	950
CHAPTER LXXXXVII.	960
CHAPTER LXXXXVIII.	970
CHAPTER LXXXXIX.	980
CHAPTER LXXXXX.	990

THE HISTORY OF THE
CITY OF BOSTON
BY
JOHN H. COVINGTON
VOLUME I.
BOSTON: PUBLISHED BY
J. B. LEECH, 15 NASSAU ST.
1891.

w latach 1575 - 1655, która nie jest jeszcze kompletna, gdyż nie została zbadana historia niektórych drukarni, np. Prawosławnego Bractwa Św. Ducha i Bazylianów (1628 - 1839).

Dynamika druków wileńskich i ich podział według języków mogą być określone na podstawie ustalenia liczby druków w okresach dziesięcioletnich.

Tabela 3 „Publikacje drukarni w Wilnie i Kiejdanach w językach litewskim, po łacinie, w języku polskim i cyrylicą w latach 1575 - 1655” została ułożona na podstawie informacji badaczy drukarstwa: T. Iljaszewicza, A. Ziernowej i A. Anuszkina³⁸, I. Petrauskienė³⁹ (obliczenia według dziesięcioleci), I. Karatajewa, M. Miłowidiwa⁴⁰, J. I. Kraszewskiego, L. Abramowicza, A. Kaweckiej-Goryczowej i A. Anuszkina⁴¹ oraz bibliografii K. Estreichera. W statystyce tej uwzględniamy tylko druki z oznaczoną lub ustaloną przez badaczy drukarnią.

Niewątpliwie liczba książek wydana przez wspomniane drukarnie będzie niedokładna, gdyż prace z historii drukarstwa nie odzwierciedlają produkcji wszystkich oficyn. Dowodzą tego dzieje badań nad drukarnią Mamoniczów: T. Iljaszewicz (1938) przypisuje jej 60 niewątpliwych druków, A. Ziernowa (1959) — tylko drukowanych cyrylicą podaje 55, L. Vladimirovas (1965) wskazuje ogólną liczbę około 75, A. Anuszkina (1970) podaje 115 książek — 60 w języku polskim, 53 cyrylicą i 2 w innych językach⁴². Poprawki należałoby zrobić również w statystyce wy-

³⁸ Iljaszewicz, *op. cit.*; Ziernowa, *op. cit.*; Anuszkina, *op. cit.*

³⁹ Autorka dziękuje I. Petrauskienė za pozwolenie korzystania ze zgromadzonych przez nią danych katalogu druków drukarni Akademii.

Już po złożeniu tego artykułu ukazała się bibliografia druków Akademii Wileńskiej w opracowaniu K. Čepienė i I. Petrauskienė: *Vilniaus Akademijos spaustuvis leidiniai 1576-1805*. Bibliografia. Vilnius 1979, zob. naszą recenzję w OIRWP 25: 1981 s. 251 n. (przyp. redakcji).

⁴⁰ I. Karatajew: *Opisanie slawjano-russkich knig napieczatannyh kirillowskimi bukwami*. S. Pietierburg 1883; M. Miłowidow: *Staropieczatnyje slawjano-russkije izdanija, wyszedszie na zapadnorusskich tipografij XVI-XVII ww.* Moskwa 1908.

⁴¹ Kraszewski, *op. cit.* t. 4; Abramowicz, *op. cit.*; Anuszkina, *op. cit.*

⁴² Dane naszej tabeli różnią się od absolutnych danych Topolskiej z następujących przyczyn: 1) w tabeli nie uwzględniono książek w innych językach, 2) różnica poglądów o jednostce drukarskiej, np. Topolska widocznie uważa książkę drukarni w Kiejdanach *Knyga nabažnysės...* za 5 jednostek, opierając się na opisach bibliografów, a w tablicy przyjmuje się ją za 3 książki według bibliografii *Knygos lietuvii kalba...* T. 1 zapis 583a. Z tej samej przyczyny widocznie o 3 książki różnią się dane druków J. Morkunasa, 3) niejednakową liczbę druków bez oznaczenia drukarni przypisuje się do tego lub innego drukarza. Widocznie różnica wynika z podania liczby druków Akademii Wileńskiej: M. Topolska — 591, a nasze — 611 (nie należą tu książki w językach włoskim, niemieckim i in.). Przypisując te książki Akademii opierano się na analizie drukarskiej J. Petrauskienė. Ziernowa, *op. cit.* s. 219-221; Vladimirov: *Očerki po istorii knigi* s. 25; Anuszkina, *op. cit.* s. 67, 69.

dań wileńskich z nieoznaczoną drukarnią (ta część, którą ustaliła J. Petrauskienė i którą przypisuje się drukarni akademii, została odzwierciedlona w zestawieniu). Można jednak przypuszczać, że przybliżony rozwój dynamiki prac opublikowanych przez drukarnie wileńskie według języka (dodając druki gimnazjum ewangelicko-reformowanego w Kiejdanach) ukaże w ogólnych zarysach zachodzące procesy.

4. DRUKARZE I ICH OFICYNY

Czołową placówką wileńską, która w latach 1575-1655 wydała najwięcej książek, była drukarnia Akademii Wileńskiej. W drukarni tej w omawianym okresie nie dominował język polski: w XVI w. po łacinie ukazało się 2/3 wszystkich druków⁴³, w pierwszej połowie XVII w. po łacinie wydrukowano 290 druków, a po polsku — 179. Niewielką przewagę książek polskich widać tylko w latach 1591-1600 i 1611-1620. Było to związane z zaostrzającymi się walkami religijnymi i polityką wewnętrzną państwa: kościelnymi w 1596 r. w związku z polemiką wywołaną przez unię brzeską i zamieszkami religijnymi w Wilnie w II-IV dziesięcioleciach XVII w. We wszystkich innych dziesięcioleciach w wydawnictwach Akademii przewagę miała łacina. W tym języku drukowano dzieła dydaktyczne (podręczniki, słowniki) i naukowe. Łacina była uważana za język nauczania i nauki, do połowy XVII w. mało w niej było polonizmów.

Przewagę książek polskich w wydawnictwach wileńskich w pierwszych dziesięcioleciach XVII w. spowodowała więc nie drukarnia Akademii, lecz działalność oficyn Leona Mamonicza, Józefa Karcana, później utworzonej unitów-bazylianów (1628-1839) i innych mniejszych.

Podobna, ale słabsza walka między językiem piśmiennictwa a żywym językiem toczyła się w drukach przeznaczonych dla Białorusinów. W książkach drukowanych cyrylicą dominował cerkiewny język słowiański. W wiekach XVI-XVII w Wielkim Księstwie według danych A. I. Żurawskiego wydano przeszło 260 książek cyrylicą, w tym 41 w języku białoruskim, a przeszło 220 w kościelnym słowiańskim⁴⁴. W tych książkach przechodzenie do stosowania żywego języka ludu w druku odbywało się w kilku kierunkach: z jednej strony w końcu XVI w. i pierwszych dziesięcioleciach XVII w. zwiększyła się liczba książek wydanych w języku białoruskim kosztem druków w języku cerkiewnym słowiańskim, a z drugiej strony wzrastała liczba książek w języku polskim. Mniej więcej w połowie XVII w. już się nie drukuje w języku białoruskim i przerywa się jego rozwój jako języka literackiego. W publikacjach przeznaczonych dla Kościoła prawosławnego znowu się wraca do

⁴³ Petrauskienė, *op. cit.* s. 58.

⁴⁴ Żurawski, *op. cit.* s. 228.

cerkiewnego języka słowiańskiego. W literaturze przeznaczonej dla Białorusinów zapanowała polszczyzna.

Bardzo wymowne przejście od języka ruskiego do polskiego zauważa się w wydawnictwach drukarni Mamoniczów. W pierwszych latach istnienia wydawała ona książki przeznaczone dla Kościoła prawosławnego. Można się zgodzić ze zdaniem A. Ziernowej, że w pierwszych latach działalności drukarnia ta nie mogła być uważana za oficjalną drukarnię władz państwowych⁴⁵.

13 marca 1586 r. Stefan Batory przywilejem dla Mamoniczów nadał im wyłączne prawo drukowania książek w językach „ruskim”, słowiańskim i greckim, kolportowania ich bez cła na terytorium Rzeczypospolitej i wywożenia poza jej granice. W drukarni tej ukazały się wszystkie wydania Statutu Litewskiego i Trybunału Wielkiego Księstwa ostatniego ćwierćwiecza XVI i pierwszego XVII w., także w języku polskim: konstytucje sejmów, tłumaczenie Statutów Litewskich (1614-1619 r.), wyroki Trybunału (1614, 1616, 1623), uchwały podatkowe itp. Fakt ten należałoby wytłumaczyć nie tyle spolszczeniem się Mamoniczów, ile stosowaniem w oficjalnych instytucjach państwowych języka do wyboru. Stopniowo drukarnia ta ogłaszała coraz więcej druków w języku polskim, szczególnie liczba ich wzrosła w latach 1590-1600, co należy połączyć z przygotowaniem kościelnej unii brzeskiej 1596 r., a następnie z działaniami mającymi na celu jej urzeczywistnienie. Mamonowiczowie realizując w stosunku do prawosławnych politykę władz Rzeczypospolitej, drukowali literaturę unicką w języku białoruskim, zmniejszali liczbę książek w języku polskim. Ta tendencja szczególnie nasiliła się, gdy drukarnię przejął unita Leon Mamonicz (1607-1623).

Po zarządzeniu Zygmunta III z 1610 r. o zamknięciu drukarni prawosławnego Bractwa Św. Ducha jego typografia po wznowieniu działalności na dłuższą metę przestawiła się na język polski: wydawała oficjalne teksty państwowe, kazania, nie unikała literatury polemicznej, skierowanej przeciwko Kościołowi prawosławnemu. Mamonowiczowie wydawali takie książki, które bez trudu można było kolportować i osiągnąć z nich zysk bez narażania się na niełaskę ze strony króla lub senatorów. Zmiana języka druków dowodziła stopniowej polonizacji szlachty, ale nie należy zapominać, że była dostosowana do polityki wewnętrznej władz Rzeczypospolitej. A. Kawecka-Gryczowa przedstawia tę ewolucję językową jako dowód polszczenia się feudałów. Częściowo można się zgodzić z jej twierdzeniem, że „postępująca polonizacja Litwy, w wyniku m. in. realizowania założeń unii brzeskiej, umacniała również pozycję szlachty na niekorzyść innych stanów”⁴⁶. Leon Mamonicz z czytelników mieszczańskich przestawił się na szlacheckich. Drukarnia, która początkowo

⁴⁵ Ziernowa, *op. cit.* s. 183.

⁴⁶ Drukarze s. 158.

wydawała książki w starym kościelnym języku słowiańskim, prawie pół wieku swojej działalności zakończyła ją jako drukarnia polska. Gdy zamknięta została drukarnia Mamoniczów, wyposażenie jej przejęli uni-ci — bazylianie (od 1628 r.). Brakuje obecnie danych, umożliwiających obliczenie działalności wydawniczej zakonników według podziału na cykle dziesięcioletnie. Bazylianie drukowali przeważnie w języku polskim, chociaż niemało książek wydali też po łacinie a kilka cyrylicą. Według danych A. Kaweckiej-Gryczowej w drukarni tej w wiekach XVII — XVIII ukazało się około 191 druków⁴⁷. Książki bazylianów wileńskich od III dziesięciolecia XVII w. przyczyniły się do przewagi druków w języku polskim w drukarstwie wileńskim.

Drukarnia prawosławnego Bractwa Św. Ducha w Wilnie na początku działalności wydawała książki religijne w cerkiewnym języku słowiańskim, jak również podręczniki do nauki tego języka. Drukarnia ta broniła mieszkańców narodowości białoruskiej i ukraińskiej oraz interesów Kościoła prawosławnego przed katolicyzmem. W końcu XVI w. drukarnia ta zaczęła drukować także w języku polskim prace o charakterze polemicznym, skierowane przeciwko Kościołowi katolickiemu i staraniom władz Rzeczypospolitej na rzecz unii kościelnej. Niektóre z tych polemicznych druków (S. Zizaniusa *Kazania św. Kirila*... 1596, M. Smotryckiego *Antygraf, albo odpowiedź*... 1608, słynny traktat M. Smotryckiego, ostro polemiczna książka antypapieska *Trenos, to jest Lament*... 1610 i in.) publikowane były w języku białoruskim i polskim, a później tylko w języku polskim (*Verificatia niewinności*... 1621 i *Obrona verificaciei*... 1621). Fakt ten dowodził, że polemiki religijne prowadzone już były w języku polskim i że z tym zjawiskiem liczył się nawet Kościół prawosławny mający stare tradycje piśmiennictwa słowiańskiego. Jest rzeczą charakterystyczną, że w ówczesnych drukach Wilna i Jewia dostrzegamy zbliżenie między cerkiewnym językiem słowiańskim a używanymi powszechnie językami białoruskim i ukraińskim. Znamienne, że przy podręczniku L. Zizaniusa w 1596 r. umieszczono słownik, w którym wyrażenia cerkiewnego języka słowiańskiego były objaśnione w językach białoruskim i ukraińskim. O konieczności używania w druku języka potocznego pisali sami wydawcy *Evangelie učitel'noe* w 1616 r. w Jewiu. W ten sposób stopniowo do książek przeznaczonych dla Kościoła prawosławnego zaczyna przenikać język ludu. Z drugiej strony nawet drukarnia Bractwa Prawosławnego drukowała panegiryki i kazania pogrzebowe w języku polskim, przeznaczone dla magnatów, jak na przykład dwa utwory w 1624 r. związane ze zgonem podkomorzego trockiego B. Ogińskiego, protektora Bractwa Prawosławnego. W połowie XVII w. drukarnia ta wraca do języka słowiańskiego jako jedyne odpowiadającego Kościołowi prawosławnemu.

⁴⁷ *Ibidem* s. 44.

Osobno należy zanalizować wydawnictwa wileńskich ewangelików reformowanych Andrzeja Wolana, Daniela Łęczyckiego (1580/81 - 1591), Jakuba Morkunasa, Melchiora Pietkiewicza; łacińskie oraz niemieckie książki publikowali także luteranie S. i U. Sultzerowie (1596 - 1603). W latach 1611 - 1612 w Wilnie drukował kalwin Piotr Blastus Kmita, ale jego 5 panegiryków nie należy do literatury Kościoła ewangelicko-reformowanego.

W publikacjach ewangelików wileńskich w końcu XVI w. i na początku XVII w. dominowała literatura łacińska. W owym czasie po łacinie wydano większą część kalwińskiej literatury polemiczno-teologicznej, okolicznościowej i panegirycznej. Po polsku głównie wydano katechizmy, książki do nabożeństwa, a także część literatury publicystycznej.

W latach 1575 - 1655 język publikacji kalwinów różnił się w porównaniu z okresem 1553 - 1575: poprzednio dominował język polski, następnie zaś — łacina, chociaż nadal na potrzeby Kościoła reformowanego wydawano książki w języku polskim. W drugim okresie zarysowało się nowe zjawisko. Ewangelicy przygotowali i wydali pierwsze litewskie książki religijne dla swojej konfesji na Litwie: katechizm M. Pietkiewicza (również w języku polskim) w 1598 r. i *Postyllę* J. Morkunasa w 1600 r.

Po 1611 r., gdy zniszczony został zbor Jednoty w Wilnie, szkoła, archiwum, a może również drukarnia, gdy drukarz Józef Karcan przeszedł na katolicyzm, ewangelicy nie mieli już własnej oficyny w Wilnie. Od tego momentu, zresztą po długiej przerwie, drukarstwo ich wraca na dwory magnatów. Tym razem powstały dwa większe ośrodki na dworach Radziwiłłów — jeden w Kiejdanach w latach 1651 - 1655, gdzie ukazały się 3 książki pod wspólnym tytułem *Knyga nobažnystės krikščioniškos*... i 1 w języku polskim; inny zaś znacznie większy na terytorium zamieszkałym przez Białorusinów w Lubczu, gdzie pracował Piotr Blastus Kmita (1612 - 1621/31?) i jego syn Jan Daniel (1630? - 1646). W drukarni tamtejszej, podobnie jak w połowie XVI w. w Brześciu lub Nieświeżu, dominowały druki polskie, których było kilka razy więcej niż łacińskich. Chociaż, jak przypuszcza się, P. Blastus Kmita znał język litewski, nie wydawał w nim książek.

Inny charakter miała drukarnia Jana Karcana, a później jego syna Józefa w Wilnie (1580 - 1611 - 1620). Nie była ona związana z żadną instytucją państwową lub kościelną, z żadnym magnatem. Była to drukarnia mieszczanina-humanisty. Publikacje jej dowodziły zainteresowań intelektualnych właściciela, przygotowania zawodowego i chęci zysku z produkcji. Kalwin J. Karcan w swoich wydaniach szeroko propagował literaturę starożytną, a także książki polemiczne opracowane zarówno przez kalwinów, jak też jezuitów. O języku książek w tej drukarni niewątpliwie decydowały dążenia redaktora, autora, możliwości druku, zainteresowania, poglądy i wzgląd na ewentualnego czytelnika.

W drukarni obu Karcanów wydano niemało książek po łacinie, ale większą część stanowiły druki w języku polskim. Szczególnie zarysowała się ta przewaga przy porównaniu liczby arkuszy wydanych przez Karcanów w obu językach: Jan Karcan (1580 - 1611) wydrukował 363,5 arkusza po łacinie, a w języku polskim 1569 arkuszy, Józef (1611 - 1620) — 44 arkusze po łacinie i 76,5 arkuszy po polsku. Najważniejsze pozycje Jana Karcana w języku polskim stanowiły szeroko czytane przez szlachtę i mieszczan dzieła Cyserona, *Etiopica* Heliodora w 1588 i 1606 r., urywki utworów myślicieli czasów starożytnych oraz zbiór opisów ich życia, J. Flawiusza *Historia wojny Judei*... w 1595 r., Erazma z Rotterdamu *Rycerze chrześcijaństwa a życie duchowe* w 1585 r., myśliciela niderlandzkiego Justa Lipsjusza dzieło *O stałości* i in. Wszystkie one miały oświecać i kształcić czytelnika w duchu humanizmu i widocznie cieszyły się wzięciem u odbiorców. Dowodzi tego kilkakrotne wydanie książek Cyserona *Książki o starości* i *Książki o przyjaźni* w latach 1595, 1603, 1606 i nast.

Drukarnia Karcanów oddziaływała na ówczesne wydarzenia polityczne i walki religijne na Litwie. Działalność jej w poważnym stopniu decydowała o poziomie kulturalnym społeczeństwa, potrzebach intelektualnych i poglądach ich samych. W owym czasie kontrreformacja uciekała się nie tylko do walki ideologicznej, ale też stosowania przemocy, co znalazło swój wyraz w wypadkach wileńskich z 1581 r. W mieście tym pod wpływem jezuitów następowały co pewien czas zamieszki religijne. W 1611 r. poruszenie wśród mieszczan wywołało ujęcie i zamordowanie (poniósł śmierć z powodu bluźnierstwa na mocy wyroku sądowego — przyp. red.) arianina Piotra Franka. Wówczas też — jak wspomnieliśmy — tłum przy aktywnym udziale studentów Akademii Wileńskiej zniszczył szkołę ewangelicko-reformowaną, kościół, spalił archiwum, a być może i drukarnię. Zgodnie z zaleceniem Zygmunta III Wazy z dnia 7 maja 1610 r. zamknięta została drukarnia Bractwa Prawosławnego Św. Ducha, zabroniono czytania i kolportowania jej wydań, a wojewodzie wileńskiemu nakazano spalenie jej wydań wymierzonych przeciwko „władzy świeckiej i duchownej”. Na początku XVII wieku, a zwłaszcza po konfliktach religijnych lat 1610 - 1611, część drukarzy wileńskich przeszła na wyznanie popierane przez władze państwowe: Józef Karcan został katolikiem, Leon Mamonicz — unitą. Wtedy właśnie szybko wzrastała liczba książek w języku polskim. Można stwierdzić, że ta zbieżność nie była przypadkowa, lecz dowodziła związku między zaostrzeniem walk religijnych i rozszerzeniem literatury polemicznej a krzewieniem się języka polskiego w publikacjach.

Od początku XVII w. zaczynają się zmniejszać, a od trzeciego dziesięciolecia w ogóle znikają w Wilnie drukarnie należące do mieszczan, które rozwijały się na zasadach handlowych, a powstają tylko związane z działalnością instytucji, pozostające w rękach zakonów: unitów-bazy-

lianów oraz jezuitów. Należy zgodzić się ze zdaniem, że „przejmowanie prywatnych drukarni przez organizacje zakonne (lub kościelne) odbywało się zresztą na fali ogólnej tendencji występującej w XVII stuleciu w całym kraju. Wiązało się to zjawisko ze stopniową utratą wpływów i zamożności przez mieszczaństwo, a także ze wzrostem penetracji Kościoła w życie polityczne i kulturalne Polski”⁴⁸. Analogiczny proces zachodził także na Litwie.

5. JĘZYK UTWORÓW A ICH TWÓRCY I ODBIORCY

Nie dysponujemy materiałami, które pozwoliłyby wyjaśnić, jakiego rodzaju literatura była wydawana na Litwie po łacinie, a jaka po polsku, który język dobierano do poszczególnych dziedzin nauki. Nie możemy jeszcze na podstawie danych statystycznych podzielić autorów wydań XVII w. według pochodzenia i narodowości. Zachowany jednak materiał pozwala dostrzec związek między językiem publikacji a podziałem autorów według poszczególnych grup społecznych.

Wśród protestanckich pracowników drukarskich Litwy należy wyodrębnić trzy grupy: pierwsza to przedstawiciele reformacji wileńskiej w końcu XVI w. i na początku XVII w., druga — działacze protestancy z dystryktów żmudzkiego i zawilejskiego, wreszcie trzecia — złożona z literatów skupionych na dworach magnatów. Każdą z tych grup cechuje określony rodzaj literatury i język.

Ewangelicy wileńscy w końcu XVI w. głównie posługiwali się łaciną. Najwybitniejszym z nich był Andrzej Wolan (około 1530 - 1610). Był on w tym okresie przywódcą ideowym reformacji na Litwie, w swoich pismach poruszał zagadnienia socjalne i prawne, sformułował podstawowe twierdzenia teologiczne swej konfesji. Wszystkie jego dzieła — książki teologiczno-polemiczne, społeczno-polityczne, panegiryki, wystąpienia dyplomatyczne — wydane zostały po łacinie. Wolan świadomie obrał ten język, uważając go za nieodzowny dla humanistycznego wykształcenia czytelnika. Twierdził on, że łacina powinna być na Litwie językiem drukowanej literatury i oskarżał jezuitę Piotra Skargę, że ten pisał po polsku — w języku ludzi niskiego pochodzenia. Pogląd ten cechował również współczesnego Wolanowi Augustyna Rotundunsa (katolika, z którym dyskutował w wielu kwestiach), Jana Łasickiego i innych.

Książki kościelne kalwinów wileńskich były wydawane po litewsku i po polsku. Pozycji języka polskiego sprzyjało to, że już w pierwszym okresie (1553 - 1575/80) istniały katechizmy i kancjonały z zaaprobowanymi tekstami kościelnymi, książki zaś litewskie trzeba było dopiero przygotowywać.

⁴⁸ *Ibidem* s. 158.

Pierwszy w Wilnie katechizm kalwiński w języku polskim został wydany w 1594 r. (zachowało się tylko wydanie z 1598 r.)⁴⁹, opracował go Stanisław Sudrowski (Sudrovius, ok. 1550 - 1600), korzystając z katechizmu wydanego w Nieświeżu w 1563 r. W 1594 r. w Wilnie J. Morkunas wydrukował *Postyllę* M. Reja w języku polskim, przedtem już kilkakrotnie wydaną w Polsce. Do publikowania książek litewskich potrzebne były nie tylko teksty w tym języku, ale też władający nim biegłe drukarze. Pisarz ziemski wileński Melchior Pietkiewicz (ok. 1550 - 1600), kalwin, zorganizował w tym celu drukarnię i wydał katechizm w językach litewskim oraz polskim (1598 r.) korzystając z podobnego utworu M. Mażwida i jego kancjonału. Jak przypuszcza się, J. Morkunas opracował tłumaczenie *Postylli* Reja na język litewski i wydał je sześć lat po wspomnianej edycji polskiej. A więc w Wilnie prawie jednocześnie zaczęto drukować książki w języku litewskim i polskim. Należy zaznaczyć, że tamtejsi kalwini, przygotowujący publikacje polskie, przybyli z Polski, np. S. Sudrowski przyjechał na Litwę po studiach za granicą i został ministrem Kościoła kalwińskiego w Wilnie; jego pomocnikiem był przybyły z Polski Andrzej Chrzastowski (ok. 1555 - 1618), który działał również w Holżanach, Zasławiu u Jana Hlebowicza, w Birżach, a w latach 1603 - 1613 był superintendentem kalwińskim dystryktu wileńskiego. Był on autorem około 12 książek napisanych po polsku i po łacinie: w tej ostatniej przygotowywał jednak tylko dzieła polemiczne, które były przeznaczone również dla czytelników poza granicami Rzeczypospolitej. W pierwszym ćwierćwieczu XVII w. ewangelicy wileńscy usiłowali przetłumaczyć dzieła Kalwina na język polski.

Kalwini Litwini przygotowywali także wydania litewskie. Działalność ich na tym polu była najintensywniejsza w ostatniej ćwierci XVI w. i w pierwszym dziesięcioleciu XVII w. Po zamknięciu zboru wileńskiego w 1640 r. ogniska działalności reformacyjnej na Litwie przeniosły się do większych parafii na prowincji. Część wydawców skupiła się w Birżach, Kiejdanach, Nowym Mieście, Popielach, inni osiedli na dworach Radziwiłłów na ziemiach białoruskich. Działacze reformacyjni w Kiejdanach, Birżach, Nowym Mieście — świeccy oraz duchowni — troszczyli się o wydanie książek w języku ludu⁵⁰. Dzięki temu ukazały się trzy książki (katechizm, kancjonał i modlitewnik) pod wspólnym tytułem *Knyga nobažnystės krikščioniskos*; Samuel Bogusław Chyliński natomiast przetłumaczył całą Biblię na język litewski i część jej wydrukował w Anglii.

Wydawcy na dworach Radziwiłłów byli zależni od mecenasów. Więk-

⁴⁹ A. Kawecka: *Kancjonały protestanckie na Litwie w XVI w.*, „Reformacja w Polsce” R. 4: 1926 z. 13/16 s. 128.

⁵⁰ Zob. szerzej o tym I. Lukšaitė: *Reformacijos veikejai Lietuvoje ir lietuvių kalba XVII a*; taż: S. B. Chilinskio biblijos parengimo aplinkybės. „Lietuvos TSR Mosklų akademijos darbai” A serija t. 1: 1971.

szość z nich obierała język polski, chociaż niektórzy pisali też po łacinie. Przeważnie sami tworzyli lub tłumaczyli literaturę piękną. Magnaci byli hojni dla ludzi pióra przybywających z Polski. W końcu XVI w. na ich dworach pojawili się literaci również z Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wszyscy oni jednak bez względu na narodowość uważali polszczyznę za wspólny język całej szlachty Rzeczypospolitej. Na powstanie takiego poglądu miały wpływ warunki życia na dworach magnatów, gdzie język polski zdobył prawo obywatelstwa, a także to, że prawie wszyscy piszący pochodzili z drobnej szlachty.

W ostatniej ćwierci XVI w. w Wilnie wydrukowano szereg książek przetłumaczonych z łaciny na język polski. Najwybitniejszym tłumaczem końca XVI w. i początku XVII był Bieniasz Budny (zmarł między 1624 a 1631 r.). Wiadomo, że w latach 1594-1624 przebywał on na służbie Radziwiłłów — Krzysztofa Pioruna i jego syna Krzysztofa II (zmarłego w 1640 r.). Przez wiele lat na służbie u Radziwiłłów znajdował się Litwin Jan Kozakiewicz (Cosacovicus Joannes Lithuanus)⁵¹. Do dworu Krzysztofa Radziwiłła należał także Andrzej Rymsza (ok. 1550 — po 1595 r.), który już od 1572 r. pozostawał w kręgu tego rodu; mieszkał on w Dziewieniszkach i Birzach, nie tylko tłumaczył, ale też pisał po polsku. Na początku XVII w. po łacinie i po polsku tworzył Daniel Naborowski (1573-1640), który około 30 lat spędził na dworze Radziwiłłów. Salomon Rysiński (zmarł w 1625 r.) związany był z nimi od 1602 r. Pod ich opieką znajdowali się Jan Radwan, autor poematu łacińskiego *Radivilia*, i Elias Pielgrzymowski (zm. 1603 lub 1611), jak przypuszcza się pochodzący z Wielkiego Księstwa, który pisał po łacinie i po polsku.

Wcześniej natomiast, w latach 1553-1575, na dworach magnatów prawie nie było literatów pochodzących z Litwy. W końcu XVI w. już są tacy, lecz niektórzy z nich uważali język polski za język szlachty całej Rzeczypospolitej, np. Andrzej Rymsza, który spędził swe życie na Litwie, pisał po polsku i białorusku. Ale opinie Rymszy nie wyrażały poglądów całej szlachty Litwy, tym bardziej w kwestii używania języka. Wiadomo, że przedstawiciele Kościoła ewangelicko-reformowanego w Rosieniach w 1634 r. prosili o księdza znającego język litewski, podkreślając, że jego kazania odbywają się wspólnie: dla szlachty i dla chłopów⁵². W ten sposób wydawcy kalwini na Litwie dzielili się na kilka grup według języka stosowanego w druku. Język polski był najbliższy osobom przybyłym z Polski i literatom na dworach magnatów.

⁵¹ A. Sajkowski: *Od Sierotki do Rybenki. W kręgu radziwiłłowskiego mecenatu*. Poznań 1965 s. 23, 47-48.

⁵² I. Lukšaītė, *Lietuvių kalba reformaciniamė judejime XVII*. „Acta Historica Lituanica” 1970 s. 25.

6. W KRĘGU AKADEMII WILEŃSKIEJ

Od początku XVII w. przewagę wśród wydawców zdobyli przedstawiciele kontrreformacji. Prawie wszystkie ich książki były ogłaszane w drukarni Akademii Wileńskiej. Akademia stała się największą instytucją, w której przygotowywano i wydawano dzieła, wokół niej skupiała się najznacniejsza część pracowników drukarstwa. Jej edycje zostały omówione w monografii I. Petruskienė⁵³, dlatego też szerzej nie zajmujemy się nimi. Ograniczymy się do podania kilku tendencji w wyborze języka wśród wydawców książek Akademii Wileńskiej.

Akademia była wyższą uczelnią, w której wykładano po łacinie, ale też przygotowywano tu druki w językach polskim, litewskim, łotewskim, estońskim, chociaż nie na tak szeroką skalę jak w pierwszym wypadku.

Kościół katolicki na Litwie już od schyłku XIV w. był bardzo ściśle związany z Kościołem w Polsce. Od początku XVII w. w Koronie rozpoczął się silny proces jego sarmatyzacji i jednocześnie polonizacji⁵⁴: starano się kanonizować „swoich” świętych, w polemikach i życiu kościelnym zaczęto szeroko stosować język polski, tworzone własne „święte” miejsca kultu. Chociaż obserwuje się analogiczny proces na Litwie, był on jednak znacznie słabszy. Tendencjom polonizacyjnym Kościoła katolickiego sprzyjały na Litwie kapituła diecezji wileńskiej i zakon jezuitów. Zakon ten pod względem struktury był organizacją kosmopolityczną, ale stopniowo wzrastała liczba członków pochodzących z Rzeszypospolitej. Świadczą o tym⁵⁵ dane o prowincji polskiej, w jej skład do 1608 r. wchodziło także Wielkie Księstwo, i litewskiej (od 1608 r.^{55a}), jeśli chodzi o dynamikę liczebności członków zakonu jezuitów w Rzeczypospolitej.

W 1599 r. na ogólną liczbę 433 zakonników, z Wielkiego Księstwa pochodziło 69, zaś 35 było cudzoziemców, a w 1628 r. na 478 członków — pierwszych było już 147, w tym 23 nazwano Żmudzinami, 101 — Litwinami. W tej statystyce narodowość wskazana jest tylko za 1628 r. Opierając się na powyższych danych można stwierdzić, że do końca XVI w. spośród jezuitów działających w Wilnie nieznaczną część stanowili Litwini. Według danych J. Lebedysa w początkowym okresie należeli do nich (lub znali język litewski): Piotr Paweł Bludetius, pomocnik prefekta seminarium diecezji wileńskiej, Żmudzin Maciej Galminas (1560 - 1610), Paweł Pikelis (Pikielius) według danych P. Rabikauskasa, Bolesła⁵⁶, W. Manikovijus i in.

Nie zostało jeszcze wyjaśnione, do jakiej grupy społecznej należeli

⁵³ Zob. przyp. 10.

⁵⁴ Tazbir: *Sarmatyzacja katolicyzmu w XVII w.*

⁵⁵ B. Natoński: *Szkołnictwo jezuickie w Polsce w dobie kontrreformacji*. [W:] *Wiek XVII* s. 313 - 314.

^{55a} Należało do niej również Mazowsze (przyp. red.).

⁵⁶ Lebedys, op. cit. s. 319.

wydawcy nie zachowanego katechizmu katolickiego wydanego w 1585 r. Zdaniem J. Lebedysa „wątpliwe jest, czy z inicjatywy jezuitów wydane zostały pierwsze litewskie książki katolickie”⁵⁷. Niewątpliwie prace przygotowane przez wykładowców Akademii Wileńskiej w języku litewskim ukazały się dopiero w trzecim dziesięcioleciu XVII w. Właśnie wtedy w statystyce wyodrębnieni zostają Żmudzini i widać znaczny odesetek osób miejscowych. Zapewne nie było to przypadkowe, ówczesi bowiem wykładowcy Akademii Wileńskiej — Konstanty Szyrwid (1579 - 1631) i Jan Jachnowicz (1589 - 1668)^{57a}, przygotowali i zaczęli wydawać swoje książki po litewsku oraz w dwóch wersjach litewskiej i polskiej. Dzięki ich staraniom zachowano ciągłość rozwoju litewskiego języka literackiego, prace leksykograficzne K. Szyrwida służyły jako ochrona przed zachwaszczeniem języka i stały się dokumentem tego wariantu litewskiego języka literackiego, który ukształtował się na podstawie narzecza wileńskiego⁵⁸.

Pierwszą publikacją polską, która ukazała się w Wilnie i w ogóle na terytorium Litwy, był arcybiskupa gnieźnieńskiego Jakuba Uchańskiego *Miłościwym lecie list* wydany w 1576 r. Jednym z pierwszych propagatorów idei sarmatyzacji polskiego Kościoła katolickiego, a jednocześnie jego polonizacji był jezuita Piotr Skarga, który przybył z Polski do Wilna i kierował Akademią Wileńską w pierwszych latach jej istnienia (1579 - 1584). Piotr Skarga jako jeden z pierwszych w Wilnie i na terytorium Litwy w druku polskim zwrócił się do mieszczan wileńskich i szlachty Wielkiego Księstwa. W Wilnie w latach 1576 - 1618 wydano 11 książek tego jezuitę, z nich tylko 2 (co do trzeciej są wątpliwości) ukazały się po łacinie. Miały one charakter teologiczno-polemiczny i zostały napisane jako odpowiedź na łacińskie prace kalwina A. Wolana. Sam fakt, że rektor Akademii Wileńskiej pisał po polsku i zapoczątkował stosowanie tego języka w polemice Kościoła katolickiego, nie mógł pozostać bez wpływu na działalność niższych duchownych. Gdy P. Skarga opuścił Wilno, nadany został już ton polemiki jezuitów z protestantami i prawosławnymi w języku polskim, chociaż niektóre osoby nadal wołały używać łaciny. Należy zaznaczyć, że jezuita pochodzący z Litwy chętniej przygotowywali książki po łacinie, zwłaszcza prace naukowe. Tak więc polemikę Skargi z A. Wolanem w tym właśnie języku kontynuował wychowanek akademii Litwin Andrzej Jurgiewicz (zm. 1640). Najważniejsze swoje prace po łacinie napisał Zygmunt Liauxmin (1596 - 1670). A tymczasem nie-Litwini podkreślali konieczność stosowania języka polskiego. Tak więc urodzony we Lwowie Marcin Śmiglecki (1564 — około 1619) wyjaśnił, że pisze po polsku dlatego, iż większość czytelników jego książki *O lichwie*

⁵⁷ *Ibidem* s. 189.

^{57a} W. Birżyszka ustalił datę jego urodzin na 1598 r. (przyp. red.).

⁵⁸ Z. Zinkevičius: *Lietuvių antroponimika* s. 30.

i trzech przedniejszych kontraktach: wyderkowym, czynszowym i towarzystwa kupieckiego nauka krotka (Wilno 1596) łatwiej czyta po polsku niż po łacinie ⁵⁹.

Oceniając znaczenie łaciny dla rozwoju litewskiej kultury narodowej należy uwzględnić również warunki historyczne owego okresu. Niejednokrotnie znaczenie miało propagowanie łaciny podczas unii kościelnej (1596) w Kościele prawosławnym i jej stosowanie na Litwie. Propagowanie łaciny wśród prawosławnych miało podważyć ich więzi z kulturą Rosji i ze starymi tradycjami piśmiennictwa słowiańskiego. A tymczasem na Litwie w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku nie można uważać łaciny — jako języka druków i nauki — za hamulec litewskiej kultury narodowej. Gdy język ludu gdzie indziej przedostawał się do druków, w książkach wydawanych na Litwie dominowały inne.

Z wymienionych przyczyn z łaciną konkurował w druku język polski. Dla ludu litewskiego zarówno łacina jak i polszczyzna były obce. W Koronie ugruntowanie się języka polskiego w drukarstwie oznaczało pewną, chociaż ograniczoną, demokratyzację druku, na Litwie zaś znowu narzucano ludowi obcy język piśmiennictwa. Łacina zachowywała neutralność wobec kultury litewskiej. Niewątpliwie była ona dostępna wówczas dla niewielu wykształconych ludzi, lecz pozwalała bez pośredników zapoznać się z kulturą państw Europy Środkowej i Zachodniej, którą bardzo interesowano się od początku XVI w. Stosowanie łaciny w następnym stuleciu w drukarstwie i na potrzeby nauki opóźniało proces polonizacji klasy feudalów i mieszczan, o ile na nią w ogóle mogło wywierać wpływ słowo drukowane.

THE INFLUENCE OF RELIGIOUS STRUGGLES ON PRINTING IN LITHUANIA (SECOND HALF OF 16TH CENTURY AND FIRST HALF OF 17TH C.)

Summary

The author continues her earlier studies on the Lithuanian language during a period when the Reformation movement was at its peak. In this work, she discusses the influence of writing on printing, analyzes the lingual aspect of publications, at the outset dominated by Latin and later followed by Polish and Lithuanian. The Lithuanian language played an important role in the development of national culture, although its range was restricted to the peasant population. With time, Polish texts began to prevail, together with the victory of the counter-reformation and changes in noblemen's culture.

The typography of the Vilna Academy held a leading position among printing presses, which usually consisted of workshops serving only one religious group.

⁵⁹ M. Smiglecki: *O lichwie trzech przedniejszych kontraktach: wyderkowym, czynszowym i towarzystwa kupieckiego nauka krotka*. Wilno 1596 s. 4.